

Overlevering

Van *Rolande met de bles* zijn de volgende handschriften overgeleverd en de volgende uitgaven verschenen:

1940-1943 Nederlands manuscript

Rolande met de bles. Nederlandsche tekst met liminaire nota.

Antwerpen: AMVC-Letterenhuis, T176/H(KJ) 219214.

Nederlandstalig manuscript; zit in een grijs kartonnen doosje met deksel; het bestaat uit 307 bladzijden (doorgesneden kwarto). Dit handschrift is meermaals gecorrigeerd en bevat doorhalingen, toevoegingen op losse briefjes; het is geschreven met blauwe inkt, potlood en rode inkt. Het doosje bevat verder nog een fotokopie van de laatste bladzijde van brief T176/B 113776 d.d. 20 september 1943, aan Y. Batta-Snoeck.

1943 Nederlands typoscript

De veertig brieven aan Rolande van Renier Joskin de Lamarache.

Antwerpen: AMVC-Letterenhuis, T176/H(21) 113765.

Nederlandstalig typoscript van 163 genummerde kwartobladen (doorslagen), voorafgegaan door twee bladen met op het eerste, in Teirlincks handschrift de titel: "De veertig brieven / aan / Rolande / van Renier Joskin de Lamarache" en op het tweede, onderaan, de tekst: "Nuestra Senora / de la soledad / Onze-Lieve-Vrouw van Verlatenheid in de Kapellekerk / te Brussel". Ingehaaid in een lichtgele kartonnen omslag met op het voorplat, op wit papier, in druk: "herman teirlinck / de veertig / brieven aan / rolande / van / Renier J. de Lamarache / nederlandsche tekst / met liminaire nota".

1944 Eerste druk

De XXXX brieven aan Rolande door Renier Joskin de Lamarache. Nederlandsche tekst met liminaire nota.

Omslagtitel: *Rolande met de bles.*

Gent: Snoeck-Ducaju, 1944, 356 p., ill.

De XXXX brieven aan Rolande door Renier Joskin de Lamarache. Nederlandsche tekst met liminaire nota.

Omslagtitel: *Rolande met de bles. De XXXX brieven aan Rolande door Renier Joskin de Lamarache. Nederlandsche tekst.*

Gent: Snoeck-Ducaju, 1944, 356 p., ill.

Deze druk heeft de vermelding op de laatste pagina: "*Deze tweede ongenummerde uitgave, identiek aan / de oorspronkelijke, werd in gunstiger economische / voorwaarden insgelijks door Snoeck-Ducaju en Zoon te Gent voor de Belgische boekenmarkt bezorgd.*"

1944-1945 Frans manuscript

Rolande-à-la-houpe.

Antwerpen: AMVC-Letterenhuis, T176/H(21) 92414.

Franstalig handschrift bestaande uit 43 gelijnde of geruite foliobladen, langs beide zijden beschreven, met dubbele nummering, 239(225) tot 322(353). Dit Franstalige

manuscript bevat de tekst vanaf het midden van brief XXIX tot en met brief XXXX. Het is een manuscriptversie met veel doorhalingen, correcties en toevoegingen, waaronder ook Nederlandse woorden.

1946 Frans typoscript

Rolande-à-la-houpe.

Antwerpen: AMVC-Letterenhuis, T176/H(20) 92393

Franstalig typoscript van 259 kwartobladen; zit in een roodbruine kartonnen kaft; het betreft hier doorslagen met beperkte correcties, voorafgegaan door een blad met een kleine plattegrond en een opschrift: "Herman Teirlinck / Huis / Uwenberg / Beersel-Lot".

1947 Tweede druk

De XXXX brieven aan Rolande door Renier Joskin de Lamarache.

Omslagtitel: *Rolande met de bles.*

Amsterdam: Wereldbibliotheek N.V., MCMXLVII [1947], 276 p., ill.

Deze druk heeft, voorafgaand aan de titelpagina, de vermelding: "*Deze tweede druk is de eerste Noord-Nederlandsche uitgaaf. Zij is geheel gelijk aan den eersten, alleen voor Vlaanderen bestemde druk, in 1944 verschenen bij Snoeck-Ducaju & Zoon te Gent.*"

1949 Derde druk

Rolande met de Bles.

Antwerpen: Prisma N.V., 1949.

1960 Derde druk, verzameld werk

De XXXX brieven aan Rolande door Renier Joskin de Lamarache. Nederlandse tekst met liminaire nota. [ed.] Willem Pée.

Brussel: Manteau, (= *Verzameld Werk van Herman Teirlinck*, Deel 6), 1960, p. 427-710.

1971 Vierde druk

De XXXX brieven aan Rolande door Renier Joskin de Lamarache. Nederlandse tekst met liminaire nota.

Omslagtitel: *Rolande met de bles.*

Amsterdam-Brussel: Paris-Manteau, (= grote Marnixpocket; 61), 1971, 222 p.

1972 Vijfde druk

De XXXX brieven aan Rolande door Renier Joskin de Lamarache. Nederlandse tekst met liminaire nota.

Omslagtitel: *Rolande met de bles.*

Amsterdam-Brussel: Paris-Manteau, (= grote Marnixpocket; 61), 1972, 222 p.

1973 Zesde druk

De XXXX brieven aan Rolande door Renier Joskin de Lamarache. Nederlandse tekst met liminaire nota.

Omslagtitel: *Rolande met de bles.*

Amsterdam-Brussel: Paris-Manteau, (= grote Marnixpocket; 61), 1973, 222 p.

1988 Zevende druk, *Literair werk*

De XXXX brieven aan Rolande door Renier Joskin de Lamarache. Nederlandse tekst met liminaire nota.

Omslagtitel: *Rolande met de bles*.

Leuven: Davidsfonds, (= Davidsfonds Romanreeks, 679), 1988, p. 269-497.

Ontstaansgeschiedenis van *Rolande met de bles*

Voorbereiding

Op 21 januari 1908 interviewt André de Ridder Herman Teirlinck te Linkebeek. Daar ook begint het verhaal over de ontstaansgeschiedenis van *Rolande met de bles*. André de Ridder sprak met Teirlinck over zijn werk en werkmethodes. Rond die tijd verschenen *Mijnheer Serjanszoon* en *Het Ivoren Aapje*.¹ In voorbereiding was het werk *Pip*.

Pip wordt, volgens Teirlinck, een werk waarin "dat geweldig-spontane, dat hevigalgemene van het leven"² zal weerklinken. Dit ontbrak volgens hem in *Het Ivoren Aapje* dat teveel een "uitleggend boek" was geworden.³ Het leek hem doenbaar, "daar *Pip* zich in éenen enkelen vorm ontwikkelt"⁴. Het wordt, zo vertelt Teirlinck, "[e]en roman in brieven, de geschiedenis van een kindje dat sterft op vijfjarigen ouderdom".⁵ Hij vervolgt:

Die geschiedenis zal twee delen omvatten: deel I, dat zou kunnen heeten Hoe hij op de wereld kwam en dat zal bestaan uit de brieven Pip's moeder aan eene vriendin, waaraan ze het lijden, dat haar bij 't verraad van haren man doorgriefde, en nu het verblijven dat in haar ligt, nu ze een nieuw leven voelt roeren in haar boezem, verhaalt; deel II, Wat hij daar verrichtte, verteld met de brieven van Pip's vader aan zijne minnares. Pip's moeder stierf op het kinderbed: na dien dood begint de man wroeging te gevoelen en vandaar de behoefte alles te vertellen van dat kind, dat hem aan de doode blijft herinneren, dat kind, dat hem in den weg staat in zijne betrekkingen met zijne maitresse, maar dat hij toch bemint, zonder het zelf goed te weten, bemint om wille van de doode. Want wanneer Pip sterft, dan beseft hij zijn verlies: Pip, die er eerst te veel was, is er nu te kort, en de minnares kan Pip niet vervangen.⁶

De roman *Pip* is nooit verschenen, maar de beschrijving bevat kiemen die in *Rolande met de bles* terug te vinden zijn. De overgang van het algemene opzet naar *Rolande* is niet gedocumenteerd en maar liefst 36 jaar zijn verstreken tussen het interview en het eerste verschijnen van de roman. Veel heeft te maken met de manier waarop Herman Teirlinck werkt, zoals hij zelf zegt: "Brouillon maak ik nooit, maar schrijf zeer traag; nu en dan zet ik 'n woordje om, verander ik eene wending."⁷ Waaraan hij toevoegt: "het voorbereiden kost me veel tijd ... het innerlijk composeeren, maar het neerschrijven niet".⁸

¹ *Mijnheer Serjanszoon* verscheen nog in 1908. *Het Ivoren Aapje* verscheen in 1909.

² Herman Teirlinck in: De Ridder, André. *Onze Schrijvers, II*. Baarn: Hollandia-drukkerij, 1909, p. 14.

³ Hierbij is wel op te merken dat *Pip* reeds zijn intrede doet in *Het Ivoren Aapje*. In het hoofdstuk "De geboorte van *Pip*" (eerste deel, hoofdstuk VIII) wordt hij geboren en sterft zijn moeder in het kraambed.

⁴ Id., p. 14.

⁵ Id., p. 15.

⁶ Id., p. 15-16.

⁷ Id., p. 26.

⁸ Id., p. 26.

Hoe hij "innerlijk composeerde" in die vroege jaren, is voor *Rolande* niet meteen van belang. De compositie van *Rolande* gebeurde aan de hand van fiches. In een later gesprek met André de Ridder, vertelt Teirlinck hem het volgende naar aanleiding van een vraag over *Het Gevecht met de Engel* (1952):

"Mijn methode is zeker niet zo origineel, dat ge ze bij vele andere romancieren niet zoudt hebben teruggevonden. Ik had ze reeds toegepast bij de opzet van *Maria Speermalie* en van *Rolande met de Bles* en meende ermee bemoedigende uitslagen te hebben bekomen."

"Werkt u steeds met fiches?"

"Ja, dat zei ik al."⁹

Dit soort documentatie is inderdaad overgeleverd voor *Het Gevecht met de Engel* alsook voor *Maria Speermalie*; van de grofweg 30 jaar tussen het plan voor *Pip* en *De veertig brieven van Renier Joskin de Lamarache aan Rolande* is geen spoor overgeleverd.

Nederlands manuscript

"Ik ben bezig mijn handschrift met rooden inkt zoo goed als het kan leesbaar te maken. Dan kan het zóo bij den drukker gaan. Maar gij zijt verantwoordelijk voor wat er kan mee gebeuren. Ik hoop dat gij zoo goed wilt zijn die verantwoordelijkheid te aanvaarden." Dit schrijft Herman Teirlinck op het einde van zijn brief aan Yvonne Batta-Snoeck, directeur van uitgeverij Snoeck-Ducaju, op 20 september 1943¹⁰.

Het Nederlandse manuscript *Rolande met de bles* is duidelijk een kladhandschrift. Herman Teirlinck schreef het grootste deel van dit manuscript in blauwe inkt. Een doorhaling verbeterde hij in eerste instantie doorgaans boven de regel. Als hij ook deze correctie doorhaalde, schreef hij de nieuwe correctie onder de regel. Het volgende voorbeeld uit de liminaire nota illustreert dit proces:

~~En dat doe ik liever niet. Althans~~ /Maar ik/ Het liefst echter... houd ik mij /liefst/ aan de positieve uitslagen van mijn onderzoek, hoe bescheiden die ook zijn. (KJ, p. II)

Zo ontstaan er verschillende schrijf- en correctielagen in het manuscript. De "rooden inkt" vormt de meest recente. Teirlinck heeft bij deze correctieronde wel nog fouten laten staan, zo vind je een naamsverwisseling in de liminaire nota, in de schets over de brieveschrijver. Renier heeft eerst gestudeerd te Leuven en hij verlaat Castel-Horlebecq voor "onverkwikkelijke avonturen". Later trouwt hij met Lutgardis, "een verrukkelijk meisje waarop, naar verluidt, jonker Ogier[sic] na het huwelijk smoorlijk werd verliefd" (KJ, p. IV).

⁹ "Al pratende met...", interview met André de Ridder in: *Het boek van nu*. jrg. 8, nr. 6, februari 1955, p. 108-109. In hetzelfde gesprek vertelt Teirlinck dat hij in 1940 aan *Het Gevecht met de Engel* is begonnen en er drie jaar heeft aan gewerkt. Dit is dezelfde periode als aanvankelijk voor *Rolande met de bles* werd ingeschat (zie bijvoorbeeld: Herman Teirlinck, *breviarium: beknopt alfabetisch verklarend woordenboek over het leven en werken van Herman Teirlinck*. Caremans, Clement [e.a.]. Antwerpen: AMVC, 1997). *Het Gevecht* zijnde een monumentaal werk, tesamen met *Rolande* concipiëren in drie jaar tijd zou een herculeswerk zijn. De idee dat *Rolande* al begon te bestaan in 1908, maakt het aannemelijker.

¹⁰ Brief, Herman Teirlinck aan Yvonne Batta-Snoeck, d.d. 20 september 1943. AMVC-Letterenhuis, T176/B 113776. Hij verwijst naar het manuscript uit de bibliotheek van Karel Jonckheere (KJ) dat zich nu in het AMVC-Letterenhuis bevindt.

De tekst is doorlopend geschreven op één zijde van het vel.¹¹ Teirlinck schrijft zowel op briefpapier van de Nationale Hogere School voor Bouwkunst en Sierkunsten te Brussel (Ecole Supérieure d'Architecture et des Arts Décoratifs), als op briefpapier van de Vereniging van Letterkundigen uit de jaren '20, briefpapier van het Ministerie van Onderwijs-Nederlandsche Cultuurraad, doorslagjes van bedelbrieven voor Winterhulp¹², oude uitnodigingen¹³ en blanco vellen.

Wanneer hij langere stukken tekst wil toevoegen of een passage zo vaak gecorrigeerd heeft dat ze erg onduidelijk is geworden, gebruikt Teirlinck een dubbel Sint-Andrieskruis en wordt de tekst op de ommezijde van het vel geschreven. Vaak schrijft Teirlinck erbij dat het kruis verwijst naar de ommezijde. Eén maal staat de verwijzing op de verso-zijde van het vorige vel. Bovenaan pagina 77 verwijst hij naar pagina 76. Op de verso-zijde van pagina 76 meldt hij "zie bovenaan bl. 77". Als de ommezijde niet toelaat beschreven te worden, voegt Teirlinck een strookje toe, zo breed als het vel en niet hoger dan de tekst die hij wil toevoegen.

Naast blauwe en rode inkt gebruikt Teirlinck ook grijs potlood. Dit doet hij slechts sporadisch. Er zijn enkele voorbeelden van incidenteel gebruik in het manuscript terug te vinden. Geïsoleerd gebruik vind je op de pagina's 218, 241 en 261 van het manuscript, waar hij een hele passage in potlood schrijft en daarna overtrekt met inkt. Elders zoekt Teirlinck naar een gepast woord als Nederlands equivalent voor "enerver":

~~storen (enerver)~~² /vermoeien/ (KJ, brief III, p. 4)

Deze tweede instantie sluit aan bij de functie die grijs potlood had voor Teirlinck, hij gebruikte het immers bij twijfel, onzekerheid, voorlopigheid. Hier en daar vind je in het manuscript, als onderste laag, een eerste aanzet voor een zin of een passage. Interessant is de volgende, waar hij een kenschets van de vrouw van Meester Clarence, Diana, als volgt optekent:

schoon maar heidensch
een andere moraal
alles is (weer)schijn en
geheimzinnig, behalve
haar (gebiedend) temperament
zoo (zangerig) is haar stem
maar de beslistheid van
woorden zijn er niet
mee gediend (KJ, p. 7)¹⁴

Dit zijn elementen waarmee Teirlinck de toon zet voor de beschrijving van Diana. Hij kribbelde deze woorden in potlood op de onderste helft van het blad en schiep zo voor zichzelf een kader dat we in de topklaag kunnen herkennen:

¹¹ De enige uitzondering: pagina 10 uit het manuscript is terug te vinden op de verso-zijde van pagina 7.

¹² Herman Teirlinck, d.d. 16 juli 1941, 29 augustus 1941, 9 juni 1942, 15 december 1942. Herman Teirlinck was de voorzitter van Winterhulp Beersel.

¹³ M.n. "Uitnodiging tot de eerste gemeenschappelijke kunstbetooging van Vlaanderen die de volgende schilders en beeldhouwers groepeerde in de zaal GIROUX, Regentlaan, 43, Brussel." Deze "kunstbetooging" liep van 16 tot 30 november 1932. Onder de exposanten o.m. Permeke, Ensor, Masereel, Cantré.

¹⁴ (...): onzekere lezing

Daartegenover is mij zijn vrouw een bijna pijnlijke verschijning geweest. Ik huiver als ik bedenk dat gij mij haar als uw "beste vriendin" hebt voorgesteld. Ik zoek tevergeefs naar de oorzaak van den weerzinwekkenden indruk dien zij op mij gelaten heeft. Mevrouw Clarence inderdaad, is jong en schoon. Haar schoonheid is zoo volmaakt, zoo feilloos, dat zij mij aan Grieksche beelden heeft doen denken. Maar evenals die beelden blijft zij op afstand, ver en eenzaam. Haar buiten alle gangbare mode opgevlochten en in kransen gelegd haar, is onwezenlijk blond, en haast geen haar meer. Veeleer lijkt het een wonder metaal. De bloes op hare wangen verraaft geen levendig bloed, maar een licht, een soort dageraad, dat in het vleesch gaat opstaan. De dag zelf woont in hare oogen, want daar wisselt hij alle mogelijke klaarten af, zooals hij dat doet over de wateren der zee. Voor wie haar taal niet kennen mocht, zoude zij niet spreken, zij zoude zingen. Ik moet telkens opletten bij wat zij zegt, want die muziek houdt mij van den zin der woorden af. (D1, p. 24-25)

Ook bij de datering gebruikt Teirlinck systematisch grijs potlood om de datum, in verkorte vorm, van een brief te noteren. Later overschrijft hij deze dan, in de definitieve vorm en voluit, dat wil zeggen met de plaats van waaruit Renier de brief schrijft, de volledige maand en het jaartal.¹⁵ Een voorbeeld van dit proces vind je in brief IV, waar hij eerst in potlood "12.2" heeft geschreven en daarna heeft vervangen door "Castel-Horlebecque, den 12 februari 1921".

In het manuscript vinden we ook enkele dateringen terug die dit stramien niet volgen. Uit brief I, II en III blijkt dat Herman Teirlinck in eerste instantie de correspondentie wilde laten beginnen in september 1931. Deze datum schrapt hij en kiest voor september 1920 of februari 1921. Die laatste haalt het en alle brieven spelen zich af in 1920-21. De dateringen van de andere documentaire bronnen volgen die van het Nederlands manuscript. De uitzondering hierop vormt de datum van brief VII. In het Nederlands manuscript schrijft Renier deze brief op 14 maart 1921. In het typoscript schrijft hij die op 17 maart en deze verandering werkt door in de eerste druk en het Franse typoscript.¹⁶

Ingewikkelder is de situatie bij brief XXXVIII. Er bestaan verschillende versies van brief XXXVIII. In deze brief kunnen we lezen dat jonkheer Renier begrepen heeft dat hij door Rolande en haar entourage opgelicht werd. Deze ontdekking kwetst hem en roept ook wraakgevoelens op. Het is een cruciale brief: de lezer krijgt bevestigd wat hij al had kunnen vermoeden en de plot wordt duidelijk.

Uit deze brief blijkt dat Rolande, die in het hospitaal te Parijs begrepen heeft dat Renier over een aanzienlijk fortuin beschikte, haar verlangen naar hem slechts geveinsd heeft. Dat is, zo zegt Renier, niet hetgeen hem het meest in opstand deed komen. Rolande heeft "veeleer [z]ijn hoogmoed" (D1, p. 327) geraakt, zijn trots verwoest. Hij heeft haar dan een hele nacht uitgescholden, maar tegen de ochtend was, zo schrijft hij, "die verbolgen reactie al uitgeput" (D1, p. 327). Hij beseft dat het spel uit is, maar: "Al is men dan aan 't eind van zijn rol, men kan aardig haten." (D1, p. 328) Zijn liefde voor Rolande vindt volgens Renier zijn vervolmaking in haat. Vanuit deze haat ontrafelt hij de werkelijke verhoudingen: de Académie de Beauté is de mooie façade van het bordeel van Maman, Clarence is in dienst om klanten aan te brengen. Het huwelijk met Diana is een beschuttende, misleidende administratieve constructie: Diana is Rolandes minnares, net zoals Elie Soleure met Rolande een seksuele relatie onderhoudt. Renier ziet in dat hij door manipulatie tot moorden is overgegaan en zijn wraak, zegt hij, dankt hij aan die leerschool. Hij waarschuwt Rolande dat

¹⁵ Brieven XII, XIII en XIV hebben enkel de verkorte notering. Brieven I, II en III volgen een ander patroon.

¹⁶ Het Franse manuscript is onvolledig en bevat brief VII niet.

hij haar eigenhandig zal komen vermoorden "en voelen onder mijn knie hoe de dood uw vleesch verstrakt" (D1, p. 331). In het tweede deel van de brief doet Renier verslag van wat er zich de avond voordien heeft afgespeeld, niet zozeer aan Rolande, die er immers zelf bij was, maar aan de lezer.

Van brief XXXVIII bestaan, zoals gezegd, drie Nederlandse versies. In het manuscript vinden we twee versies terug. De eerste versie, gedateerd 29 november 1921, geschreven daags na het vertrek van Rolande, is de oudste en meest korte. Het verschil met de gedrukte brief zit vooral in het eerste deel van de brief waarin Renier zijn boosheid en wraakgevoelens uit. Dit stuk bestaat uit één lange alinea, die dezelfde informatie veel gebalder weergeeft. Nooit komt Renier zo krachtig uit de hoek als in de openingszin: "Dame Rolande, gij zijt een slet. Een van het venijnigste slag, en dat men met den hiel moet verpletten". (KJ, p. 327) Deze hele eerste alinea komt erg direct over. Renier, die zich doorgaans nogal mak laat leiden door zijn omgeving, spreekt hier krachtige taal: "Gij hebt deze hand gewapend en gericht, en ik ben schuldiger dan een moordenaar. Voor de moorden, klaag ik u aan. En daarvoor, dame Rolande, zult gij mede boeten. Want zoo waar als ik nu voor eeuwig ben gevloekt, zoo waar treft u ook straks, onafwendbaar, de straf." (KJ, p. 280v¹⁷) Het gros van de eerste alinea vinden we in de gedrukte brief, gedateerd 1 december 1921, pas in de vierde alinea terug. De krasse taal is vervangen door meer typische, poëtische uitlatingen: "Maar wat er van mij aan levensmoed nog rest, verneem thans dat het tot wraak is samengebald, en dat ik het lemmer schoon koud heb laten worden. Rustig is de poel waar onfeilbare giften op den bodem gisten.[...]" (D1, p. 329)

Herman Teirlinck heeft de eerste versie al in het manuscript helemaal doorstreept en voor de tweede versie heeft hij genoteerd: "Dit is de 2de definitieve tekst van brief XXXVIII." (KJ, p. 279C) Zoals ik al zei, is deze tweede brief enkele dagen later gedateerd. Dit komt overeen met de nieuwe toon en inhoud van de brief, zoals we al kunnen lezen in de nieuwe openingszin: "Ik geef toe, Mevrouw, dat ik van den slag, dien gij mij met zoo onverbiddelijke brutaliteit hebt toegediend, den zelfden avond niet bekomen ben." Rolande vertrok "en coup de vent den 28 november" (KJ, p. 279B). Renier heeft in de tweede versie niet even impulsief gereageerd; hij heeft een hele nacht verwensingen geuit, daarna heeft hij alles vanop afstand overdacht en "dien afstand gedurende vieren-twintig slapelooze uren behouden" (KJ, p. 280)¹⁸ alvorens de brief te schrijven. Het resultaat is een langere brief met meer beschouwingen, die qua psychologie beter aansluit bij het personage Renier.

De keuze van Herman Teirlinck om de brief te herschrijven en de tweede versie in de eerste druk op te nemen, lijkt evident. Toch hebben we nog een derde versie van de brief. De brief in het verbeterde typoscript is namelijk gelijk aan de toplaag van de eerste, geschrapte versie. Bij deze brief staan geen opmerkingen om aan te geven dat wie het typoscript gemaakt heeft zich van versie vergist heeft. Wel zijn er kleine verbeteringen in aangebracht door Teirlinck, bijvoorbeeld "de doffe stem" van Clarence wordt hier veranderd in "de doffe kelderstem" (VT¹⁹, p. 150). Het is merkwaardig de eerste versie van de brief in het typoscript opgenomen te zien, zonder verdere commentaar of een markering, terwijl het typoscript wel verbeteringen van de hand van Teirlinck zelf bevat.

¹⁷ De kleine letter "v" betekent "verso", hierbij geef ik aan dat de tekst zich bevindt op de achterzijde van de pagina met het nummer "x" (hier: "280").

¹⁸ Pagina 280 bestaat twee keer. Hier verwijst ik naar de tweede pagina met nummer 280.

¹⁹ VT verwijst naar "Verbeterd Typoscript".

Nederlands typoscript

Het Nederlands typoscript is vermoedelijk opgesteld in de tweede helft van 1943. Dit vermoeden baseer ik op de misschrijving in de datering van brief XXXVIII, waar er "29 november 1943" (VT, p. 150) staat. Het verbeterde typoscript is overgeleverd in een mooie vorm: ingenaaid in een kaft met de titel in druk op het voorplat. Het bevat een titelpagina en voorziet plaats voor de foto's van het beeld van Onze-Lieve-Vrouw van Verlatenheid in de Kapellekerk te Brussel.

Het typoscript is verbeterd met rode en zwarte inkt. Op een aantal plaatsen zijn woorden met grijs potlood onderstreept en gaan ze gepaard met een vinkje in de kantlijn. Zo bijvoorbeeld, vind je op pagina 8 het woord "callisthenisch". Dit woord haalt de eerste druk, maar wordt bij een grondige revisie door Willem Pée voor het *Verzameld Werk*, in overleg met Teirlinck, veranderd in "kallitechnisch". Het woord "Ridalgo" (VT, p. 138) daarentegen, wordt meteen verbeterd naar "Hidalgo" in de eerste druk.

Dit typoscript is meermaals nagelezen. Een correctie op pagina 59 van het typoscript doet vermoeden dat de correctieronde met potlood gebeurde na de correctie met inkt. We zijn in de tuin van Castel-Horlebecq met Renier en Emilie, die net verloofd zijn:

Zij hangt seffens aan mijnen arm. En zoo gaan wij. En waar de weg, bij hazelaarsboschjes, nauwer wordt, heft zij haar hoofdje naar mij op, en blikst mij diep in de oogen. Er is een glinsterend water tusschen ons. Haar mond wordt gulzig. (VT, p. 59)

In de daaropvolgende zin wordt een correctie aangebracht:

Zij werpt ~~haar~~ /slaat/ armen om mijn hals en kust mij... (VT, p. 59)²⁰

Door deze verbetering ontstaat een fout. In een volgende laag wordt deze zin, links in de marge, aangevinkt en onderstreept:

v Zij werpt ~~haar~~ /slaat/ armen om mijn hals en kust mij... (VT, p. 59)²¹

Zowel de correcties in inkt als de potloodvinkjes zijn van de hand van Herman Teirlinck. Het voorkomen van beide op één plaats, biedt hierover uitsluitel.

Ik weet thans precies hoe de vork in den steel zit. Er is groote onrust ontstaan door het feit dat mijne moeder, nadat zij mij een wassen offerbeeldje had toevertrouwd om aan Onze Lieve Vrouw van V/e/rlatenheid, bijgenaamd de Spaansche Madona, in ~~ter Zavelkerk~~ op te dragen, door Ferguson vernam dat het er een half uur later niet meer was.

v de Kapellekerk
(VT, p. 112)

Het typoscript vormt een tussenstadium tussen het manuscript en de eerste druk. Kleine varianten tussen het manuscript en de eerste druk, zijn een eerste maal doorgevoerd in het typoscript. Het "Klooster der Vrouwen Benedictienen" uit het manuscript (KJ, p. III) wordt in

²⁰ <add place="inline">: de toevoeging staat op dezelfde regel als de zin waaraan zij toegevoegd is

²¹ <note place="links">: de nota bevindt zich in de linkermarge

<hi>: geeft aan dat bepaalde woorden gemarkeerd zijn, rend: specificeert op welke manier

het typoscript verbeterd naar de "Orde der Vrouwen Benedictienen" (VT, p. 2) en zo staat het ook in de eerste druk. Hetzelfde gebeurt in brief XXXIX waar Renier zich voorneemt "[z]ijn lijf in zijn oorspronkelijke gaafheid te herstellen" (D1, p. 342). In het manuscript lezen we:

Ik neem me voor mijn lijf in zijn oorspronkelijke gaafheid te herstellen. Gij kent mijn bijzonderen aanleg voor wreedheid. Dat is een familietrek. Ik houd hem van mijn vader. Ik kies een der dochters van boer Tastenoy. Die Raf. Het is de jongste, de kloekste, de heetste van bloed. Ik besluit haar te verkrachten. Ik lok haar in de schuren. (KJ, p. 289/293)

In het typoscript breidt Herman Teirlinck dit via een nota uit en in de eerste druk lezen we:

Ik neem me voor mijn lijf in zijn oorspronkelijke gaafheid te herstellen. Gij kent mijn bijzonderen aanleg voor wreedheid. Dat is een familietrek. Ik houd hem van mijn vader. Ik kies een der dochters van boer Tastenoy. Die Raf. Het is de jongste, de kloekste, de heetste van bloed. Ik besluit haar te verkrachten. Ik twijfel of ik de hoogvlakte van de Zenne kan oversteken. Horlebecq is mij een benauwend gebied geworden. Ik schipper met dat gevoel en daal op een grijzen middag, langs zijwegen, naar het Hof ten Bloote. Ik lok haar in de schuren. (D1, p. 342)

Een typoscript kan, zoals het in bovenstaande gevallen doet, informatie leveren. Het blijft wel een kopie en bijgevolg in principe een corrupte versie van het origineel. Hier is dat niet anders. Het typoscript beantwoordt vragen, maar bevat ook fouten. In de eerste druk, op het einde van brief VI, bezingt Renier de lof van Brabant op de volgende manier:

Niets gelijkt op Brabant's eigenheid. Het land is in de menschen vergroeid. De geslachten hebben die wondere eenheid tot volmaking herleid, aldoor rijper van levensinhoud en krachtiger van gestalte. Breugel de Oude heeft haar aangevoeld, en zich met haar vereenzelvigd. Breugel de Oude is de Menschwording van Brabant. En deze incarnatie, een der totaalste die ooit zal worden bereikt, getuigt genoeg van de oorspronkelijke geesten en de onverwoestbare essentiën der Brabantsche persoonlijkheid. (D1, p. 38)

In deze versie is een stuk zin uit het manuscript weggefallen, want daar staat er:

De geslachten hebben de golving ~~der~~ ^{/van/} bergen en ~~der~~ dalen gericht. De eeuwen hebben die wondere eenheid tot volmaking herleid, aldoor ~~voller~~ ^{/rijper/} van levensinhoud en krachtiger van ~~vorm~~ gestalte. (KJ, p. 22)

De weglating is gebeurd bij het aanmaken van het typoscript toen de maker een regel in het manuscript heeft overgeslagen. Het resultaat is een correcte, betekenisvolle zin, die niet enkel in de eerste druk, maar ook in het grondig gereviseerde *Verzameld Werk* is opgenomen.

Het is duidelijk dat het typoscript, ook na de correctierondes, niet af was. Brief XXXVIII is later vervangen en er is ook gewerkt op het tekstuele niveau op het einde van brief XXXVII. In het manuscript schrijft Teirlinck volgende nota:

Hier moet worden melding gemaakt van het feit dat Rolande, wegens een wilde haarlok die haar over het voorhoofd hing, onder 't volk "De Deern met de Bles" werd genoemd. (KJ, p. 279Bv)

Hiervan vinden we niets terug in het typoscript, terwijl in de eerste druk de "melding" uitgewerkt is:

Dit alles heeft de oude man mij in een soort huivering toevertrouwd. Hij gewaagde daarbij met een bijzondere angstvalligheid van de losse haarlok die over haar voorhoofd uitwaide en fluisterde mij in het oor dat het een duivelsche vlam geleck. Het is in de streek bekend dat zij om die laaie lok de "deern met de bles" werd geheeten. (D1, p. 150)

In deze gevallen grijpt de eerste druk terug naar de manuscriptversie, het tussenstadium wordt daarbij overgeslagen, ook al is dat in het typoscript zelf niet aangegeven. Welk proces hierbij gevolgd werd, is niet te achterhalen. In het AMVC-Letterenhuis zijn vele paralipomena van Teirlincks werk bewaard gebleven waaruit blijkt dat hij zijn romans zorgvuldig construeerde en deze archiefstukken lichten bijgevolg ook een tip van de sluier over de processen die buiten de overgeleverde documentaire bronnen speelden. Van *Rolande met de bles* zijn zulke gegevens niet bewaard. Ook een drukproef, die hier verhelderend zou werken, werd niet overgeleverd.

Eerste druk

Het eerste archiefspoor over de druk van *Rolande met de bles* dateert van 9 december 1943.²² Daags voordien hebben Yvonne Batta, als directeur van de uitgeverij Snoeck-Ducaju, en Herman Teirlinck een gesprek gehad. Teirlinck wilde *Rolande* in Nederland laten uitgeven door N.V. Wereldbibliotheek²³. Yvonne Batta scheen een reserve te hebben tegenover Teirlincks Nederlandse uitgever. Van welke aard deze reserve is, komen we niet te weten, maar Teirlinck verzekert haar enkele dagen later dat deze kwestie in orde is.²⁴ Waarschijnlijk wilde Yvonne Batta *Rolande* in Nederland laten verspreiden door het agentschap Dechenne²⁵. Teirlinck was hier principieel tegen. De verhouding tussen beide huizen, zoals de financiële participatie van Dechenne in Snoeck, is hem niet duidelijk.²⁶ In het contract wordt expliciet herhaald dat Snoeck het werk niet zal verspreiden in Nederland zonder overeenkomst met de Wereldbibliotheek.²⁷

Een eerste ontwerpcontract wordt opgesteld op 13 januari 1944.²⁸ Het definitieve contract wordt door beide partijen eind januari 1944 ondertekend.²⁹ De overeenkomst bevestigt dat *De Veertig brieven aan Rolande van Renier Joskin de Lamarache* uiterlijk 15 maart 1944 zal verschijnen in een oplage van 3000 exemplaren. Artikel 6 van het contract stipuleert dat de

²² Brief, Yvonne Batta aan Herman Teirlinck, d.d. 17 september 1943. AMVC-Letterenhuis, T176/B2 148099/47.

²³ Wereldbibliotheek N.V., Maatschappij tot verspreiding van goede en goedkoope lectuur. Amsterdam-Sloterdijk.

²⁴ Brief, Herman Teirlinck aan Yvonne Batta, d.d. 20 september 1943. AMVC-Letterenhuis, T176/B2 113776.

²⁵ Vanaf 15 maart 1941 had het agentschap Dechenne een monopoliepositie inzake distributie van kranten. Dit was een rechtstreeks gevolg van de politiek van de Duitse Propaganda-Abteilung. Naast de afdeling "Dagbladen" stond Dechenne ook in voor verkoop, verspreiding en (her)uitgave van boeken. (De Bens, E. *De Belgische dagbladpers onder Duitse censuur (1940-1944)*. Antwerpen/Utrecht: Uitgeverij de Nederlandsche Boekhandel, 1973, p.94-101).

²⁶ Nota "entrevue Batta", d.d. 9 december 1943. AMVC-Letterenhuis, T176/B2 148099/53b.

²⁷ Contract, tussen Snoeck-Ducaju en Zoon en Herman Teirlinck, d.d. januari 1944. AMVC-Letterenhuis, T176/B2 148099/54.

²⁸ Contract, d.d. 13 januari 1944. AMVC-Letterenhuis, T176/B2 148099/46.

²⁹ Door Herman Teirlinck op 28 januari 1944 en door de uitgever op 31 januari 1944. Contract, d.d. januari 1944. AMVC-Letterenhuis, T176 148099/54.

auteur "zes en twintig extra-exemplaren gemerkt A-Z en drie luxe-exemplaren op geschept of dergelijke³⁰, gemerkt I, II, III" ontvangt. Nog voor het definitieve contract wordt ondertekend, bespreken Teirlinck en Batta de mogelijkheid om het einde van de oorlog af te wachten voor een normale uitgave van het werk en ondertussen een "édition d'attente" te maken.³¹ De deadline voor verschijning, zoals vooropgesteld in het contract, wordt niet gehaald. Batta en Teirlinck komen begin juli overeen de nieuwe datum samen te bepalen.³² Het boek werd voor de wapenstilstand (8 mei 1945) gedrukt, maar pas erna verspreid.³³ Enkele exemplaren werden al tijdens de oorlog aan enkele intimi toegestuurd³⁴ met volgende "Aanbeveling ter goeder trouw":

De verschijning van Rolande-met-de-bles wordt uitgesteld tot de tijdsomstandigheden daartoe gunstig geacht worden; toezending van een gemerkt presentexemplaar aan enkele vrienden moet derhalve zoolang door hen als strikt-persoonlijk en confidentiël worden beschouwd.³⁵

Het colofon luidde als volgt:

Deze originele uitgave door Snoeck-Ducaju en Zoon te Gent bezorgd, werd aldaar gedrukt op drieduizend genummerde exemplaren, alle uitsluitende bestemd voor de Belgische boekenmarkt. Daarenboven werden 27 auteurs-exemplaren niet in den handel gebracht, door den schrijver ondertekend en van A tot Z gemerkt, terwijl nog drie luxe-exemplaren, op bijzonder papier, bestempeld zijn als I-II-III en zes luxe-exemplaren op Pont-de-Warche die gemerkt zijn van a tot f.³⁶

Andere (auteurs)exemplaren worden pas aan vrienden gestuurd nadat de roman officieel in de handel wordt gebracht, met name op maandag 29 oktober 1945³⁷, gedateerd 1944. Het is niet zeker dat alle 3000 exemplaren meteen gedrukt werden, in de briefwisseling komt papierschaarste meermaals ter sprake en Herman Teirlinck wilde een goede kwaliteit van papier. Er bestaat van de eerste druk een tweede uitgave, wellicht voor het grote publiek bestemd, met op de laatste bladzijde volgende vermelding:

Deze tweede ongenummerde uitgave, identiek aan de oorspronkelijke, werd in gunstiger economische voorwaarden insgelijks door Snoeck-Ducaju en Zoon te Gent voor de Belgische boekenmarkt bezorgd.

³⁰ In een Franstalig ontwerpcontract is er sprake van Hollands Van Gelder papier. AMVC-Letterenhuis, T176/B2 148099/50.

³¹ Nota "entrevue du 20.1.44 Me Batta", d.d. 20 januari 1944. AMVC-Letterenhuis, T176/B 148099/53a.

³² Brief, Yvonne Batta aan Herman Teirlinck, d.d. 7 juli 1944. AMVC-Letterenhuis, T176/B2 148099/56.

³³ Pée, Willem. "Aantekeningen bij *Rolande met de bles*". In: *Verzameld Werk van Herman Teirlinck, Deel 6*, 1969, p. 743.

³⁴ Een exemplaar van deze "oorlogsuitgave" is toegezonden aan Jozef Muls en heeft als opdracht "Aan Jozef Muls. / Juli 1944", getekend "Herman Teirlinck".

³⁵ Dit is de exacte tekst van de "Aanbeveling" uit het exemplaar toegezonden aan Jozef Muls. Dit in tegenstelling tot de tekst van Willem Pée zoals terug te vinden in de "Aantekeningen bij *Rolande met de bles*" in Deel 6 van het *Verzameld Werk*.

³⁶ Id. p. 743-744. In dit colofon is sprake van 27 exemplaren die gemerkt zijn met slechts 26 letters van het alfabet. In het contract is er sprake van "zes en twintig extra-exemplaren gemerkt A-Z". De 6 luxe-exemplaren worden niet vermeld in het contract tussen Teirlinck en Snoeck-Ducaju. Onder het colofon staat de vermelding van het exemplaar, het boek dat hij aan Karel Jonckheere gaf, vermeldt "Dit is O".

³⁷ Brief, Batta aan Teirlinck, d.d. 28 oktober 1945: "[...] on m'a promis de mettre 'Rolande' en vente demain Lundi." (AMVC-Letterenhuis, T176/B2 148099/59). Briefwisseling met reacties van vrienden (zie hoofdstuk receptie) dateert van eind november 1945. Het exemplaar van Karel Jonckheere heeft als opdracht: "aan Karel Jonckheere / uit hartelijke waardeering. / Herman Teirlinck / nov. 1945".

De eerste druk bestaat dus uit twee verschillende uitgaven. Het zetsel bleef bij beide edities hetzelfde en in latere bibliografische lijsten en colofons worden beide ook als één uitgave vermeld.

Collatie manuscript-typoscript-eerste druk

Uit een vergelijking van de tekst van de eerste druk met die van het manuscript en het typoscript wordt duidelijk dat de eerste druk niet enkel het typoscript als basis had. In specifieke gevallen gebruikt de eerste druk de manuscriptversie als basis. Al zijn er heel wat verschillen tussen beide.

Uiteraard zijn er typografische verschillen, maar de bladspiegel van de eerste druk is rudimentair aanwezig in het manuscript. Cursief gedrukte woorden en zinnen zijn niet altijd als dusdanig aangegeven in het manuscript en ook de weergave van superscript-elementen is eigen aan de eerste druk. Deze verschillen beïnvloeden de inhoud van de roman niet. Interessanter zijn de fragmenten die tonen welke herschrijfprocessen al in het manuscript beginnen en de invloed die zij hebben op de werking van de tekst.

In de liminaire nota geeft Herman Teirlinck de lezer achtergrondinformatie bij de brieven. Het hele complot wordt niet uit de doeken gedaan, maar de lezer heeft voldoende voorsprong op Renier om te weten dat die laatste door de hele Parijse connectie misleid wordt. Over het personage Clarence schrijft Teirlinck het volgende:

Clarence en zijne vrouw, waar houden zij zich verborgen? Ik heb niet veel moeite gedaan hun eenzelligheid te ontdekken, omdat er van dien kant toch geen licht op Rolande zal geworpen worden. Zij zijn immers, of zij waren, hare slaven. (D1, p. 12)

De eerste maal dat Clarence door Renier vernoemd wordt is in brief IV, als medereiziger en vriend van Rolande. Renier laat zich in zijn beschrijving van Clarence positief uit over deze zonderlinge man. Heel symbolisch kondigt Teirlinck hier al aan dat deze man niet te vertrouwen is. Iemand die "overvloedig gebruik [maakt] van kohl en incarnaat" (D1, p. 24), draagt immers een masker en toont zijn ware gelaat niet. Het naïeve, verblinde personage Renier bewondert de onnatuurlijkheid van Clarence:

Ik heb vooral het glanzend paarlemoer van zijn ovale nagels bewonderd. Maar het belangrijkste aan dezen zonderlingen man, is het hoofd met de nonchalante haren, en het aangezicht, in gepolijst ivoor gesneden en met oogen zoo diep dat zij op doode waterdiepten lijken. (D1, p. 24)

De symboliek van het nakende onheil heeft Teirlinck ook op woordniveau in de beschrijving verwerkt: "glanzend paarlemoer" en "dooode waterdiepten" komen in de cruciale brief XXXVIII terug, nadat Renier –eindelijk– de ware gang van zaken heeft ontdekt en zegt: "En dat hoe schooner het water peerlemoert, hoe rotter het kreng is dat er onder zit." (D1., p. 333) De lezer heeft al vanaf het begin een kennisvoorsprong op Renier. Woordgebruik en stijl sluiten hierbij aan.

Vanuit die idee is het volgende fragment uit het manuscript verbeterd. Het fragment komt uit de beschrijving van de eerste kamer (het landelijk schouwspel) uit het bordeel van Madame Rocoir. Renier is naar Parijs gevlucht om bij Rolande te zijn (brief XXII). Zij laat zich niet zien en Renier neemt contact op met de Académie de Beauté en verneemt "tot [z]ijn vreugd

dat [hij] er Clarence ontmoeten kon" (D1, p. 147). Clarence neemt hem mee naar het bordeel van Madame Rocoir die hem een rondleiding geeft. In het manuscript vinden we:

De lucht is bij lichte vlagen koel. Twee vrouwen liggen daar, met ~~open-ontbonden~~
^{/losgebroken/} keurs, ~~in~~ ^{/aan/} eengestengeld. Ik zeg hardop: Wel, Clarence, ik bid u, kom
eens hier. Mijn stem klinkt wijd uit. ~~Het~~ ^{De weergalm} is waarlijk indrukwekkend.
Clarence is niet bij de hand. ~~Het is jam~~ ^{/Jammer. Ik/} wou hem eens gaarne door elkaar
schudden. ~~den slijmigen bordeeltrawant.~~ (KJ, p. 142)

De lexicale ontmaskering van Clarence als "slijmigen bordeeltrawant" wordt hier geschrapt. Naïeve, onwetende Renier vertrouwt Clarence en heeft geen vermoeden van zijn functie in het bordeel. De directheid van Reniers uitlating zou de lezer hieraan kunnen doen twijfelen. Teirlinck vermijdt dit door een kleine aanpassing en blijft zo de psychologie van zijn personage trouw.

Stijl en sfeerschepping bepalen deze brievenroman. Er komt een heleboel mystiek, symboliek, geloof, bijgeloof in voor. Allemaal thema's die woordgebruik als "sekreet", "heimelijk", "bodemlooze diepten" aanmoedigen. Ook het thema van "de roes" gaat met sfeerschepping gepaard. In *Rolande met de bles* is Renier als in een roes verliefd op Rolande. Die roes krijgt een fysieke tegenhanger in Reniers gebruik van morfine.³⁸ De verliefde roes is al voldoende om zijn kat te doden (brief XVI), de morfinneroes doet meer. Nadat Renier met Ferguson naar de Kapellekerk is gereden om aan te geven waar hij zagezegd het beeldje van Ogier heeft neergelegd (brief XIX), neemt hij morfine. Aldus onder invloed gaat hij naar het beeldje dat hij in zijn kluis heeft opgesloten. In zijn roes spreekt hij de bezwering uit waarmee hij de dood over zijn zoontje uitroept. In de eerste druk lezen we:

Een doffe smak. Het beeld stort neer. Uitgestrekt, verwonnen. Omhangen met een rooden gloed. En tegelijk hoor ik, gelijk hamerslagen op een aambeeld, mijn uurwerk in mijn vestzak tikken. Nu moet ik de deur van de brandkist sluiten. Het gaat niet gemakkelijk. Ik sta recht en leun tegen de deur. Ze weerstaat. Nochtans moet er nu nacht komen in de nis. De bezwering moet rijpen. Ik vat de zware handgreep. Ik vecht tegen die deur. Ik span al mijn krachten in. Ik stoot en stamp. Het zweet staat op mijn voorhoofd. Ik rond mijn rug, en schouder aan. De grendel kraakt. De deur ploft dicht. Ik val ten gronde...

O! het zoete bloed dat ik heb uitgezogen en dat aan mijn gehemelte kleeft, en smelt op mijn tong, en heel mijn wezen nu vervult met dampen van honing. Ik baad in een nooit gekende zaligheid. Een koele hand, de avond, glijdt vriendelijk over mijn voorhoofd. Ik struikel door de vestibule. Ik kan een lichten glimlach, die aan mijn mond krult, niet wegstrijken. Zoo glimlachend bereik ik de eetzaal. Ik lijk een lodderige dronkelap. (D1, p. 241)

De morfine-high overheerst Renier. Hij voelt zich zalig, strompelt en heeft een nietszeggende glimlach op het gelaat. Hij beleeft zintuigelijke ervaringen intenser: het uurwerkt tikt met hamerslagen, de avond streelt zijn voorhoofd. In het manuscript kunnen we lezen dat Teirlinck een aantal aanpassingen gemaakt heeft om de invloed van de roes op Reniers perceptie sterker weer te geven.

³⁸ Deze verbinding wordt letterlijk gemaakt in brief XXXIX, waar Renier kwijnt: "Rolande, ik kan niet buiten u. [...] Uw vleesch, gelijk een zwellende room, ademt zoo dicht dat ik verga aan die donzige lauhte, aan dien zwoelen geur, aan die wiegeling van dijen en heupen, aan de hitte van den schoot. Maar ik weersta aan het blanke vergift dat mij lokt. Want moet ik terug gaan snuiven, ik weet het, dan doof ik meteen mijn laatste gedacht." (D1, p. 341)

O! het zoete bloed dat /ik heb uitgezogen en dat/ aan mijn gehemelte kleeft, en smelt op mijn tong, en heel mijn wezen nu vervult met dampen van honing. Ik baad in een nooit gekende zaligheid. ~~Ik adem rustig uit.~~ Een koele hand, de avond, glijdt vriendelijk over mijn voorhoofd. ~~Ik kruip, als dronken, recht.~~ Ik struikel door de vestibule. ~~Het is een aardig gevoel, aldus in wondere bedwelming voort te lopen.~~ Ik kan een lichten glimlach die ~~op~~ /aan/ mijn mond krult, niet wegstrijken. Zoo glimlachend bereik ik de eetzaal. /Ik lijk een lodderige dronkelap./ (KJ, p. 212-13)

Het nuchtere "ik adem rustig uit" verdwijnt, net als de objectieve vaststellingen "Ik kruip, als dronken, recht" en dat het een "aardig gevoel [is], aldus in wondere bedwelming voort te lopen". In plaats daarvan krijgt de lezer de vergelijking met "een lodderige dronkelap" om de toestand van Renier duidelijk te maken.

Het manuscript bevat vele schrappingen en toevoegingen. Vaak zijn het kleine aanpassingen en wordt het ene woord door een ander vervangen of een enkel woord toegevoegd. De topklaag van het manuscript is doorgaans vlot te lezen en zelfs in dit kladhandschrift zijn hele pagina's geschreven schijnbaar zonder onderbreking in de ductus en met minimale aanpassingen. Dit toont de trefzekerheid van Herman Teirlinck in een roman waar symboliek, stijl en sfeer dominant aanwezig zijn.

Frans-Nederlands

Herman Teirlinck was tweetalig, als jongeling schreef hij Franse poëzie³⁹ en ook enkele latere romans schreef hij in het Frans. Door de taal- en onderwijssituatie in het begin van de 20ste eeuw kende Teirlinck vermoedelijk beter Frans dan Nederlands.⁴⁰ In het Frans schrijven zou hem bovendien een ruimer lezerspubliek doen bereiken in die tijd. Teirlinck heeft echter vrij spoedig gekozen voor het Nederlands. In een onuitgegeven korte Franse tekst heeft hij het als volgt geformuleerd:

Notre langue néerlandaise a un débit limité. Et c'est dommage. Mais quand il s'agit d'en découdre avec moi intégral, l'inconvénient ne joue plus. Je pense que j'eusse pu, tout comme les flamands Verhaeren, Van Lerberghe et Maeterlinck (je ne dis pas 'aussi bien qu'eux') écrire en français. Mon instruction en effet a été foncièrement latine et française, et il est certain que mes intuitions littéraires se sont accordées aux traditions de France.⁴¹

Dit spanningsveld tussen Nederlands en Frans als schrijftaal blijft bestaan. Willem Pée, goede vriend van Herman Teirlinck en editeur van het *Verzameld Werk* uit 1960, schrijft in de "Aantekeningen bij *Rolande met de bles*" dat Teirlinck het voornemen had *Rolande-à-la-houpe* oorspronkelijk in het Frans te schrijven. Hij zou er na een paar maanden mee opgehouden zijn en besloten hebben het in het Nederlands, als een zogenaamde "vertaling uit

³⁹ Enkele van deze Jeugdgedichten (1899) zijn opgenomen in het *Verzameld Werk, Deel I*. Brussel: Manteau, 1960. Een zevental gedichten werden in 1900 gedrukt onder de titel *Airs de clavecin* (Van Schoor, J. "Herman Teirlinck of het gevecht met de rede". In: *Literair werk*, Leuven: Davidsfonds, 1988, p. 11).

⁴⁰ In 1909 zegt hij tegen André de Ridder: "[I]k leef natuurlijk veel in fransche middens, spreek heel veel fransch, schrijf het zeer gemakkelijk, gemakkelijker misschien dan mijn vlaamsch; ik denk wel eens eene fransche roman te schrijven." (In: *Onze Schrijvers, II*. Baarn: Hollandia-drukkerij, 1909, p. 2.)

⁴¹ Teirlinck, d.d. 18 augustus 1956, in: "Herman Teirlinck. Sint-Jans-Molenbeek 24-2-1879, Beersel 4-2-1967. Herinneringen van een intieme vriend." Pée, Willem. In: *Het Pennoen*, jrg. 17, nr. 10, juni 1967, p. 17.

het Frans" uit te geven.⁴² Iets gelijkaardigs had hij eerder gedaan met *De ekster op de galg* (La Pie sur le Gibet). Hij overhandigde de Franse tekst aan Pée, naar aanleiding van het *Verzameld Werk*. Toen Pée vroeg of hij dat zelf had vertaald antwoordde hij: "Ja, maar in het Nederlands, want wat ik je daar gegeven heb, is de originele versie."⁴³

Teirlinck had aan Willem Pée gevraagd het editeren van zijn *Verzameld Werk* op zich te nemen. Tijdens dit lange proces⁴⁴ en zolang Herman Teirlinck leefde, voerden zij hierover gedetailleerd overleg. Dat zet de bewering van Pée over *Rolande met de bles* kracht bij. Ook de correspondentie tussen Batta en Teirlinck bevestigt Péés bewering. Reeds voor het verschijnen van de eerste Nederlandse druk, in juni 1944, vraagt Yvonne Batta of zijn Franse *Rolande* reeds klaar is. Zij voegt er enthousiast aan toe: "Après lecture du texte flamand je serais vraiment curieuse de savoir quelle suite vous comptez réserver à votre manuscrit français"⁴⁵. Hieruit blijkt dat er al (een begin van?)⁴⁶ een Frans manuscript bestond.

Frans manuscript

Overgeleverd werd enkel het einde van het Franse manuscript. Het bevat de tekst vanaf het midden van brief XXIX tot en met brief XXXX. Dit manuscript is geschreven in blauw-zwarte inkt, waarin Teirlinck alinea's heeft aangeduid met haakjes in rood potlood. Teirlinck onderstreepte woorden en uitdrukkingen om aan te geven dat hij nog twijfelde over de woordkeuze en dat hij ze later eventueel nog wilde vervangen. Een voorbeeld hiervan:

Un large manteau de pourpre ~~pend autour d'eux~~ ^{/sur leurs épaules//sur eux//les enveloppe/}. (MF, p. 240(227))

In het manuscript komen ook een aantal Nederlandse woorden voor. Deze zijn expliciet gemarkeerd in de transcriptie. Waar Teirlinck niet onmiddellijk een Franse vertaling voorhanden heeft, schrijft hij het Nederlands boven de regel en laat hij plaats in de regel om de vertaling aan te vullen. In het volgende voorbeeld heeft Teirlinck de vertaling voor "wak" aangevuld met "faible":

Un baiser qui purifie moi ~~faible~~ ^{/wak/} sang ~~trou morbide~~ ^{/malade/}. (MF, p. 314(342))⁴⁷

Het lijkt erop dat dit stuk manuscript een vertaling is uit het Nederlands, eerder dan omgekeerd. De Nederlandse tekst wordt zeer letterlijk vertaald en de Nederlandse woorden die voorkomen in het Franse manuscript zijn allemaal terug te vinden in de Nederlandse versie. In het Nederlandse manuscript vind je in de hoofding van de brieven soms nog twijfel over de datering, die twijfel is er niet in het Franse manuscript. Bovendien ontbreekt in het Franse manuscript de "structurele twijfel" die in het Nederlands wel bestaat. Zo begint

⁴²Pée, Willem. "Aantekeningen bij *Rolande met de bles*" in: *Verzameld Werk, Deel 6*, Brussel: Manteau, 1960, p. 744.

⁴³ Pée, Willem. "Herman Teirlinck. Sint-Jans-Molenbeek 24-2-1879, Beersel 4-2-1967. Herinneringen van een intieme vriend." In: *Het Pennoen*, jrg. 17, nr. 10, juni 1967, p. 17.

⁴⁴ Het *Verzameld Werk van Herman Teirlinck* werd een proces dat startte in 1955 om, 9 delen later, te eindigen in 1970.

⁴⁵ Brief, Yvonne Batta aan Herman Teirlinck, d.d. 27 juni 1944. AMVC-Letterenhuis, T176/B2 148099/55.

⁴⁶ Uit de brief van Batta valt dit niet op te maken, "quelle suite" kan zowel "welk vervolg" of "welk gevolg" betekenen. In het eerste geval zou Batta weten van het begin van een Franse manuscript, in het tweede geval vraagt ze eerder wat hij met het Franse manuscript wil doen, wat zou kunnen betekenen dat het al af is.

⁴⁷ <foreign>: geeft aan dat een vreemde taal wordt gebruikt; lang: specificeert welke, (hier:) Nederlands.

Teirlinck in het Nederlands brief XXX op twee erg verschillende manieren. In de eerste versie, amper twee alinea's lang, lezen we:

~~Ik haast mij, u op de hoogte te brengen van belangrijke gebeurtenis /senr/. Er komt gauw een oplossing. Ziehier, Lieve Rolande, hoe zich de feiten hebben voorgedaan. Daags na OnzeLieveVrouwHemelvaart is Ogier plots ziek gevallen. De telefoon is onophoudelijk in actie tussen De Gaillarde en Horelbecq. Het is een voortdurend geloop van hieruit naar Bierk, en omgekeerd. De doctor waakt bij de sponde. Mijne moeder is zeer onrustig.~~ (KJ, p. 215)

De tweede versie (het begin van de volledige brief) luidt als volgt:

De hand die u vanavond schrijft, mijn liefste, is rustig en vast. Nochtans heb ik haar een gruwelijke taak opgedragen. Die zal morgen worden uitgevoerd. Ik dank den hemel dat het nu uit is ~~met~~ /met/ dubben en beramen. De knoop is doorgehakt. De beslissing geveld. In mijn hart daalt de vrede... (KJ, p. 215A)

Het Franse manuscript heeft slechts één versie voor deze brief en die is:

Ma chérie. La main qui vous écrit ce soir est calme et ferme. Pourtant c'est une abominable ² tâche ¹ que je lui ai imposée /confiée/ Demain elle s'accomplira. Je remercie le ciel que /mes/ doutes et ~~les medix~~ mes (machinations) meditations aient pris fin. Le noeud est tranché. Ma decision prise. La paix descend dans mon coeur. (MF, p. 251(244))⁴⁸

Deze bevindingen spreken niet tegen dat Teirlinck in oorsprong aan een Franse roman zou zijn begonnen, maar ze geven aan dat dit overgeleverde manuscript geschreven is ná het Nederlandse. Teirlinck schrijft zelf, als antwoord op de enthousiaste vraag van Yvonne Batta begin juli 1944, dat hij slechts aan het Franse manuscript wil verderwerken wanneer er duidelijke interesse is van een uitgever.⁴⁹ Het is voor hem ook niet vanzelfsprekend dat hij de vertaling helemaal op zich zou nemen, hij schrijft immers: "Puis-je vous rappeler qu'il avait été question d'un traducteur français et l'on avait cité, je me souviens, le nom de Giono"⁵⁰.

Tot vandaag is *Rolande-à-la-houppes* niet gepubliceerd. Meer nog, de Franse titel van de film uit 1972 is *Rolande à la mèche folle*. Toch heeft Teirlinck verdergewerkt aan de Franse versie. Er bestaat namelijk een volledige typescriptversie in het Frans.

Frans typescript

Het Franse typescript is vier maal overgeleverd. Eén keer in een roodbruine map, met voorpagina en beperkte correcties. De andere typescripten zijn gewoon doorslagjes van hetzelfde typescript. Het typescript beslaat de hele roman en bestaat uit 259 kwartobladen⁵¹, voorafgegaan door een titelpagina. Naast Teirlincks adres en een kleine plattegrond staat op

⁴⁸ <add place="permutatie"> komt steeds voor met <del type="permutatie">. De specificering "permutatie" betekent dat de woorden van plaats verwisseld zijn, doorgaans met een pijl of vierkante lijn. In dit geval stond er eerst: "un abominable tâche", de permutatie is dan "une tâche abominable". Hier schrijft Teirlinck de cijfers 1 en 2 boven de woorden om hun volgorde aan te geven.

<add place="overschreven">: de toevoeging gebeurde door het overschrijven van letters.

⁴⁹ Brief, Teirlinck aan Batta, d.d. 7 juli 1944. AMVC-Letterenhuis, T176/B2 148099/55.

⁵⁰ Id.

⁵¹ De nummering loopt door tot 260, maar er ontbreekt een paginanummer (de paginering gaat van 1 tot 151 en van 153 tot 260).

deze titelpagina, onduidelijk geschreven, in grijs potlood: "Non corrigé" of "Mon corrigé", een groot betekenisverschil, maar helaas niet ondubbelzinnig leesbaar.

Het typoscript is nagelezen en bevat een aantal markeringen in potlood. Enkele woorden zijn onderstreept, sommige zijn aangevuld. Vele fouten echter zijn onopgemerkt blijven staan. Het gaat dan om spelfouten of typfouten, maar ook om het overslaan van een woord, zoals in brief XIII. Renier is voor de verjaardag van Ogier met Ferguson naar Warmont-Cocambre gereisd. Hij wil zijn verloving met Emilie verbreken, maar doet dit niet omwille van de zeer emotionele toestand waarin Emilie zich bevindt. Op het einde van zijn bezoek stelt hij voor Ogier mee terug naar Horlebecq te nemen, waarop Emilie opnieuw in tranen uitbarst. Dan lezen we in het Franse typoscript:

Ferguson intervient et sauve la situation. Je déclare solen/n/ellement que j'ai fait cette proposition dans le seul but de la soula- pendant que/l/ques temps. Et finalement je fais mes adieux. (TF, p. 51)⁵²

In deze versie is een stukje van de zin weggevallen, de volledige tekst (terug te vinden in de eerste druk), luidt als volgt:

Ferguson komt tussenbeide en redt den toestand. Ik verklaar plechtig dat ik het voorstel alleen deed om Emilie een tijdje te ontlasten. En ik kan eindelijk afscheid nemen. (D1, p. 74-75)

Het typoscript is zeker niet grondig en ook niet consequent gecorrigeerd. In brief XXXVIII, bijvoorbeeld wordt een verbetering doorgevoerd:

Alors j'ai songé à vous, Madame, de loi^{n/}, et durant vingt-quatre heures, sans sommeil, je vous ai ainsi tenue à distance. (TF, p. 240)⁵³

In de volgende paragraaf ontbreekt er ook een "n" bij het woord "loin", maar hier wordt die niet toegevoegd: "Là il fait froid, Rolande, et de loi on sent l'approche de la main blanche et glacée." (TF, p. 241)

Ook op pagina 235 vinden we een fout terug, geen spellingskwestie, maar een inhoudelijke. Coleta kan het niet langer aanzien dat haar zoon zijn hele fortuin en familie op het spel zet omwille van zijn Franse connectie en zij weigert dan ook te Horlebecq te blijven wanneer Renier haar aankondigt dat Rolande komt. Coleta vertrekt en Renier meldt Ferguson dat hij haar maar moet volgen, aangezien zijn trouw in de eerste plaats bij Coleta ligt. Ferguson vertrekt en de dag daarna komt hij nog een laatste maal vissen op Horlebecq. Renier spreekt hem aan:

J'ai quelque chose à ajouter à ce que je lui ai dit hier soir. Il regrette d'avoir été grossier. Je vois à nouveau ses yeux se mettre à errer, bien loin? Sa bouche, ronde comme celle d'un nourisson minaud. (TF, p. 235)

⁵² <del type="overschreven">: de woorden of letters zijn geschrapt doordat erover geschreven werd; noodzakelijk gevolgd door <add place="overschreven">: de toevoeging gebeurt door over bestaande letters de te schrijven.

⁵³ <add place="supra" rend="potlood">: de toevoeging gebeurt boven de regel en met grijs potlood.

Ferguson heeft de vorige dag echter niets ongepasts gezegd tegen Renier. Het was Renier die de hoffelijkheidsregels overtreden heeft. Dat vinden we ook terug in het Franse manuscript en de eerste druk:

J'ai quelque chose à ajouter à ce que je lui ai dit hier soir. Je regrette ~~mon~~ d'avoir été grossier. (MF, p. 300(319))

Ik zeg hem dat ik aan ons gesprek van gisterenavond nog iets heb toe te voegen. Namelijk, dat ik mijn onbeschoften uitval betreurt. (D1, p. 320)

Het Franse typoscript is waarschijnlijk gebaseerd op de eerste druk. Een aanwijzing hiervoor vind je in de vergelijking van enkele data in de liminaire nota. Herman Teirlinck schetst de familiegeschiedenis van de Lamaraches. Isabella Rappaert de Merendree, de grootmoeder van Renier Joskin de Lamarache sterft in een gesticht in Leuven. Haar echtgenoot, Basiel Joskin de Lamarache, stierf al eerder aan een beroerte. Er bestaan verschillende dateringen voor beide overlijdens. Ik zet ze even op een rij:

bron	overlijden Isabella	overlijden Basiel
Nederlands manuscript	1913	1905
Nederlands typoscript	1903 1893	1905 1885
Druk 1	1903	1893
Frans typoscript	1903	dix ans plus tôt

Enkel in de eerste druk en het Franse typoscript komen dezelfde data voor. Zoals ik eerder al meldde, zijn er geen aanwijzingen waaruit blijkt dat deze Franse versie ook effectief gepubliceerd is. Al was er wel interesse voor een publicatie. Yvonne Batta schrijft Teirlinck dat Michel Albin (Parijs) zijn manuscript verwacht.⁵⁴ Deze brief dateert van einde 1945, dus na het verschijnen van de eerste druk. Teirlinck zei eerder enkel een Franse versie te willen vervolledigen als er concrete interesse was voor een Franse uitgave. De gegevens die we terugvinden in het Franse typoscript bevestigen dat deze versie misschien aangemaakt is naar aanleiding van de interesse van Albin, na publicatie van de eerste druk.⁵⁵

Tweede druk

Er kwam geen Franse versie, maar de tweede druk, in Nederland, werd wel gerealiseerd. "Wij kregen heden bezoek van uw Belgische uitgeefster die ons vroeg hoe het stond met onze Hollandsche uitgaaf van uw Rolande", schrijft directeur Nico Van Suchtelen in 1946 aan Herman Teirlinck.⁵⁶ Veel heeft de directeur van uitgeverij Wereldbibliotheek N.V. mevrouw Batta niet kunnen antwoorden. Een voorstel was enkele maanden voordien opgestuurd naar Teirlinck, maar die had niet geantwoord.⁵⁷ Van Suchtelen vraagt Teirlinck het ontwerpcontract terug te sturen, zodat de "Noord-Nederlandsche uitgaaf" snel op de markt kon komen. Begin '46 speelden de oorlogsnaweeën nog een rol, maar Van Suchtelen wil er wel spoed achter zetten:

⁵⁴ Brief, Batta aan Teirlinck, d.d. 28 oktober 1945. AMVC-Letterenhuis, T176/B2 148099/59.

⁵⁵ Michel Albin, directeur van de uitgeverij Michel Albin (22 rue Huyghens, Parijs) overleed in 1943. De uitgeverij behield wel zijn naam. Ook zij hadden tijdens en kort na de oorlog te kampen met papierschaarste waardoor hun uitgeversactiviteiten sterk afnamen. Dit kan mede verklaren waarom zij de Franse *Rolande* niet hebben uitgegeven.

⁵⁶ Brief, Van Suchtelen aan Teirlinck, d.d. 21 januari 1946. AMVC-Letterenhuis, T176/B2 148099/58.

⁵⁷ Id. "Wij moesten haar antwoorden dat wij tot dusver nog geen antwoord van u ontvingen op ons voorstel dienaangaande van 15 October 1945."

Ofschoon de moeilijkheden hier nog bijzonder groot zijn is het toch niet onmogelijk dat wij uw boek binnen zeer kort in bewerking zouden kunnen nemen.⁵⁸

De contractonderhandelingen gaan aldus van start. Van Suchtelen port Teirlinck aan en vraagt via een telegram een reactie op zijn brief. Teirlinck gebruikt dit telegram meteen als antwoordkaart en schrijft zijn opmerkingen op de achterzijde. Hij vraagt goed papier, afspraken over een verzameld werk en 10 exemplaren op geschept papier.⁵⁹ Wereldbibliotheek kan Teirlinck niet veel papierkeuze aanbieden⁶⁰, de papiernood is nog altijd hoog, al krijgt Teirlinck wel de verzekering "dat Rolande op goed houtvrij⁶¹ papier gedrukt wordt"⁶². Ook werden Teirlinck de tien exemplaren op geschept papier beloofd.⁶³

De tweede druk verschijnt volgens het contract vóór 31 december 1946.⁶⁴ Vooraan staat de vermelding dat de eerste Noord-Nederlandse uitgave⁶⁵ geheel gelijk is aan de eerste, zoals die verscheen in 1944. De spelling is niet aangepast, maar er is wel een ander zetsel gebruikt. Het boek heeft maar 277 bladzijden en geen bladwijzer achteraan. Deze druk is duidelijk minder verzorgd. Er bestaan heel wat slordige inconsequenties, schoonheidsfoutjes, die afbreuk doen aan de uitgave. Het beletselteken wordt soms met vierkante punten weergegeven, soms met ronde, bijvoorbeeld op p. 173 waar op één bladzijde staat: "dokter H..." (met vierkante punten) en "dokter H....." (met ronde punten). Tegelijk zijn een aantal correcties doorgevoerd. Waar je in de eerste druk nog "in haar klans" leest (D1, p. 79), is dit in de tweede verbeterd naar "in haar glans" (D2, p. 62). De tweede druk is zeker niet grondig gecorrigeerd, een fout als "levende gebedenringen die nooit ten einde wordt gelezen" (D1, p. 299) wordt bijvoorbeeld wel overgenomen in de tweede druk (D2, p. 177).

Bij het opstellen van het contract, medio oktober 1945, was de kopij reeds in handen van de uitgever. Teirlinck kreeg volgens het contract twee maanden de tijd om de drukproeven te corrigeren. In het contract staat ook dat extra-correcties kosten veroorzaken die, vanaf een bepaalde hoeveelheid, verhaald worden op de auteur. Een extra-correctie is de kost van het aanbrengen van alle mogelijke tekstveranderingen "in afwijking van het persklaar ingeleverde handschrift". Teirlinck zou bij verschijnen een royaal voorschot van 1000 gulden⁶⁶ ontvangen, verminderd met de extra-correctiekosten. Hebben de economische omstandigheden net na de oorlog mee een rol gespeeld in het corrigeren van *Rolande met de bles*? Voor Herman Teirlinck zelf, acht ik de kans klein. Teirlinck hechtte aan nauwkeurigheid en de extra kosten zouden waarschijnlijk gering geweest zijn.⁶⁷ De hoge kost

⁵⁸ Id.

⁵⁹ Telegram, Van Suchtelen aan Teirlinck, d.d. 4 maart 1946. AMVC-Letterenhuis, T176/B2 148099/109.

⁶⁰ Brief, Winterinck aan Teirlinck, d.d. 19 april 1946. AMVC-Letterenhuis, T176/B2 148099/99.

⁶¹ De technische term "houtvrij" houdt in dat het papier weliswaar hout bevat, maar dat het chemisch behandeld is om o.a. de lignine te verwijderen. "Houthoudend" papier daarentegen vergeelt erg snel en brokkelt sneller af.

⁶² Brief, Van Suchtelen aan Teirlinck, d.d. 8 maart 1946. AMVC-Letterenhuis, T176/B2 148099/76.

⁶³ Brief, Teirlinck aan Van Suchtelen, d.d. 13 maart 1946. AMVC-Letterenhuis, T176/B2 148099/75. In het contract d.d. 8 maart 1946 is er sprake van 12 gebonden present-exemplaren (Contract, T176/B2 148099/98).

⁶⁴ In praktijk verschijnt de tweede druk begin 1947 en wordt ook dit jaartal op de titelpagina vermeld.

⁶⁵ De Nederlandse uitgave is bestemd voor Nederland, de Indië en Zuid-Afrika (Contract, d.d. 8 maart 1946).

⁶⁶ 1 Gulden = ca. 16 BEF

⁶⁷ Volgens het contract zou de auteur moeten betalen als de extra-correctiekosten per vel 10% van de zetkosten overschrijden. (Contract, art.11, 8/3/1946, 148099/98). Dit houdt in dat de extra-correctiekosten pas een rol gaan spelen bij een groot aantal verbeteringen per vel. De zetkosten bedroegen in de periode 1867-1900 ca. 10% van de totale kost, het auteurshonorarium ca. 20%. Het zetten werd tegen het einde van de eeuw gemechaniseerd waardoor de zetkosten aanzienlijk verminderden. (Van Lente, Dick. "Drukpersen, papiermachines en lezerspubliek." In: *dbnl*-online, 2004). Per boek kreeg Teirlinck 15% van de verkoopprijs (4,25 gulden).

van papier en de lage koopkracht van het publiek zullen de uitgeverij daarentegen aangespoord hebben correctie- en zetkosten laag te houden. Dit wordt weerspiegeld in de prijs. De eerste, mooi-verzorgde uitgave op zwaar papier kostte 200 Belgische fr., de tweede druk slechts 67,5 fr. De ervaring van persagentschap Dechenne was dat de eerste uitgave zeker 50% te duur was.⁶⁸ De verkoop van de eerste druk van *Rolande* liep heel slecht. Het lijkt logisch dat Van Suchtelen en Teirlinck lage verkoopcijfers wilden vermijden en kozen voor een minder mooie uitgave aan een interessante verkoopprijs.

Verzameld werk, derde druk

Teirlinck hield steeds rekening met een eventueel verschijnen van zijn verzamelde werken. De afspraken in het contract gaan over wanneer hij vrij kan beschikken over een tekst om die, met het oog op een *Verzameld Werk*, te kunnen onderbrengen bij een andere uitgever⁶⁹, ook al werd in dit geval door Van Suchtelen al meteen geopperd dat Wereldbibliotheek dat misschien zelf zou kunnen ondernemen.⁷⁰ *Het Ivoren Aapje* (1909), *De nieuwe Uilenspiegel* (1920) en *Maria Speermalie* (1940) waren immers ook uitgegeven bij Wereldbibliotheek. Teirlinck ging niet in op dit voorstel van Wereldbibliotheek, vijf dagen later bedankt hij Van Suchtelen en antwoordt hij:

Uit uw vriendelijke toestemming om *Rolande* voor een eventuele uitgave van dien aard beschikbaar te houden in 1949, hoop ik te mogen afleiden dat ook mijn ander werk bij u verschenen in 1949 beschikbaar wordt.⁷¹

Teirlinck wimpelt Van Suchtelen af en het verzameld werk verschijnt bij Manteau. Teirlinck werkte op dat moment samen met Manteau voor de verzamelde werken van Karel van de Woestijne⁷² en werkte daarna ook aan het verzameld werk van August Vermeylen⁷³ voor Manteau. Het verzameld werk van Teirlinck is een groot project, het bestaat uit negen delen. Het eerste verscheen in 1955, het laatste in 1970. De eerste redactievergadering vond plaats op 25 juli 1952 ten huize van Herman Teirlinck in Beersel. Aanwezigen waren: Angèle Manteau, Antonin van Elslander, Herman Teirlinck en Willem Pée, de hoofdredacteur van het project. In de "Verantwoording" van het *Verzameld Werk* geeft Willem Pée een mooi overzicht over hoe deze uitgave tot stand is gekomen. *Rolande met de bles* werd opgenomen in Deel 6 en gepubliceerd in 1960.

De foto's van de Spaanse Madonna, die in de eerste en tweede druk vooraan in het boek werden afgedrukt, zijn in het verzameld werk niet opgenomen. Op de beginbladzijden van het zesde deel van het verzameld werk vind je wel een afbeelding van Permekes "Verloofden". Hierbij schrijft Teirlinck:

Het was omtrent 1935-'36 dat ik, krachtiger dan ooit, door de Sappen der aarde werd aangegrepen. Ik stortte als het ware terug in de veilige onfeilbaarheden van mijn kinderjaren. In oerdiepten werden mij toen analogieën veropenbaard met de inspiratiebronnen van de zoveel stoerdere Permeke.

⁶⁸ Brief, Dechenne aan Batta, d.d. 16 februari 1946. AMVC-Letterenhuis, T176/B2 148099/61.

⁶⁹ Contract, d.d. 8 maart 1946. AMVC-Letterenhuis, T176/B2 148099/98.

⁷⁰ Brief, Van Suchtelen aan Teirlinck, d.d. 8 maart 1946. AMVC-Letterenhuis, T176/B2 148099/76.

⁷¹ Brief, Teirlinck aan Van Suchtelen, d.d. 13 maart 1946. AMVC-Letterenhuis, T176/B2 148099/75.

⁷² Van de Woestijne, Karel. *Verzameld Werk*. Brussel-Bussum: Manteau-Van Dishoeck, 1948-1950.

⁷³ Vermeylen, August. *Verzameld Werk*. Brussel: Manteau, 1951-1955.

Deze uitspraak bindt de romans *Maria Speermalie* en *Rolande met de bles*. In de eerste zet Teirlinck de Vlaamse Ardennen in de verf, in de tweede Brabant. Teirlinck was een kind van Oost-Vlaanderen én Brabant.⁷⁴ Hij had zijn jeugd, omwille van gezondheidsproblemen, grotendeels doorgebracht bij zijn grootouders van vaderszijde in Zuid-Oost-Vlaanderen. In Brabant was hij geboren en had hij ook zijn verdere leven gewoond. De lyrische ontboezemingen van Renier sluiten aan bij Teirlincks liefde voor de kronkelende Zenne en de Zennevallei, het mondaine Parijs bij zijn kennis van het stedelijke leven.

Als basis voor deze uitgave werden de eerste en de tweede druk gebruikt.⁷⁵ De uitgave in het *Verzameld Werk* verschilt grondig van de voorgaande. De tekst werd herspeld en uitgebreid van annotaties voorzien. Zowel Willem Pée als Antonin van Elslander hebben deze aangemaakt. Pée verzekert de lezer in de "Verantwoording" dat Herman Teirlinck de teksten van de delen I tot VII⁷⁶ zeer zorgvuldig heeft nagelezen.⁷⁷ De wijzigingen aan de tekst werden door Pée en Teirlinck besproken tijdens persoonlijke ontmoetingen. Hoewel Willem Pée in zijn verantwoording verklaart alle teksten waarop hij gewerkt heeft na de publicatie van het laatste deel in het AMVC-Letterenhuis te laten berusten, zodat "ieder belangstellende zelf [zal] kunnen nagaan welke wijzigingen H.T. aanvaard of verworpen heeft"⁷⁸, zijn notities van *Rolande met de bles* in het archief niet te vinden. Een spoor ervan vinden we in een brief aan Willem Pée waarin Teirlinck zegt:

Willem,
In mijn Rolandenota heb ik de naam van de Oudenaardse grootwever, van wien ik zogenaamd de brieven (in het Frans) ontving, vergeten te onthullen. Ik meldde hem als G. (.....) aan. Zet tussen haakjes Gevaert. Zo heet hij. Hij was de oom van de West-Vlaamse toondichter Brengier (van Sint-Elooisvijve).⁷⁹

De uitgave van *Rolande met de bles* in het *Verzameld Werk* is verkrijgbaar in verschillende uitvoeringen. De meest luxueuze is "gebonden in heellederen band, verguld op snee, in luxe huls" en "op verzoek wordt in deel I de naam van de inschrijver gedrukt"⁸⁰. Deze uitgave wordt in alle bibliografieën vermeld als derde druk. Er bestaat echter een recensie in de *Volksgazet*, gepubliceerd op 3 november 1949, waarin recensent Hubert Lampo een eerder verschenen recensie van zijn hand uit *De Faun*⁸¹ herwerkt tot een kortere versie om de derde druk van *Rolande met de bles*, uitgegeven bij uitgeverij Prisma N.V. in 1949 te bespreken. Andere referenties naar deze uitgave zijn tot op heden onbekend.

Het lijkt me sterk dat zowel een krant als Hubert Lampo, die als secretaris van het *Nieuw Vlaams Tijdschrift* nauw samenwerkte met directeur Herman Teirlinck, zich zouden uitlaten over een onbestaande uitgave. Het was volgens de krant een genaaide uitgave die verkocht werd voor 90 fr. Deze druk was aanzienlijk goedkoper dan de eerste druk uit 1944 en 25% duurder dan de tweede druk, die minder mooi verzorgd was. Op basis van de prijs kan je

⁷⁴ Teirlinck werd geboren in Brussel, woonde als kind in Zegelsem en daarna opeenvolgend in Brussel, Linkebeek en Beersel-Lot.

⁷⁵ Brief, Manteau aan Pée, d.d. 2 juni 1955. AMVC-Letterenhuis, M224/B 197236/20.

⁷⁶ Dit zijn de delen die voor zijn dood (1967) verschenen.

⁷⁷ "Verantwoording" in *Verzameld Werk*, Deel 9. Brussel: Manteau, 1970, p. 991-2.

⁷⁸ Id p. 992.

⁷⁹ Brief, Teirlinck aan Pée, d.d. 11 mei 1960. AMVC-Letterenhuis, T176/B1 III 95322/109.

⁸⁰ Publiciteitsfolder Uitgeverij Manteau. AMVC-Letterenhuis, T176/D. Prijzen variëren van 225 fr. per deel tot 400 fr. per deel voor de luxe-uitgave.

⁸¹ Lampo, Hubert. "Rolande met de bles: Herman Teirlinck's nieuwste roman." In: *De Faun*, jrg. 2, nr. 4, maart 1946, p. 70-73.

vermoeden dat het boek ofwel op beter papier ofwel met een nieuw zetsel gemaakt werd. Een derde mogelijkheid is dat de Wereldbibliotheek toestemming gegeven heeft aan Prisma om de tweede uitgave opnieuw te drukken. In dat geval is het ook niet duidelijk waaraan het prijsverschil te wijten is.⁸² Daar over deze uitgave verder niets terug te vinden is, is het onmogelijk te achterhalen wat de kwaliteit is, noch wat de eventuele verschillen met voorgaande drukken zijn.

Grote Marnixpockets

Na het *Verzameld Werk* is *Rolande met de bles* nog driemaal door uitgeverij Manteau uitgegeven. Een nieuwe druk werd gemaakt in 1971 als grote Marnixpocket.⁸³ Uitgeverij Manteau was begin jaren '60 een zieltogend bedrijf en in overleg met Jos Vandeloop en geldschietster Wilhelmus van Hoeve besliste Angèle Manteau in 1962 twee pocketreeksen te starten. De pocket was een enorm succes omdat de prijs zeer aantrekkelijk was voor het publiek. Manteau noemde haar reeksen naar Marnix van Aldegonde, oud-burgemeester van Antwerpen die in 1585 naar Amsterdam was gevlucht. Zijn imago als "verdediger van recht en redelijkheid" leek de uitgeverij zeer geschikt als blazoen voor de nieuwe reeks omdat dit aansloot bij het pluralisme dat de uitgeverij nastreefde. De kleine Marnixpocket was een standaardpocketuitgave op klein formaat (10,5x18cm.); de grote Marnixpocket had een groter formaat (12,5x20cm.), werd gedrukt op hoogwaardig papier en had een keurig verzorgde typografie. De prijs van de grote Marnixpocket lag dan ook hoger.⁸⁴ Alle pockets verschenen in een oplage van 5000 exemplaren.

In de eerste jaren van de nieuwe pocketreeksen bracht uitgeverij Manteau vooral oude successen opnieuw uit. Pas in latere jaren nam de uitgeverij meer risico. *Rolande met de bles* is nummer 61 in deze reeks en werd uitgegeven in het najaar van 1971⁸⁵, rond de tijd dat ook de publiciteit rond de verfilming van *Rolande met de bles* op gang kwam.⁸⁶ Roland Verhavert, regisseur van de film, startte de opnames op 1 augustus 1971⁸⁷ en zou in maart of april van 1972 uitkomen.⁸⁸ Een aantal kranten publiceerden al meteen een groot artikel: *Het Laatste Nieuws* op 8 juli 1971, de *Nieuwe Gazet* op 3 september. De interesse voor de verfilming was groot en het was verstandig van Manteau op de hype in te spelen. De film ging in première op woensdag 1 maart 1972 in de Grote Zaal van het Paleis voor Schone Kunsten te Brussel.⁸⁹ Herdrukken van de pocket volgden zowel in 1972 als in 1973.

De drie drukken zijn alle hetzelfde. Het omslagontwerp is van Alje Olthof. Manteau zorgde ervoor dat Nederlanders de typografie en omslag verzorgden omdat dit de verkoop in Nederland stimuleerde. We zien een foto van *Rolande met witlinnen hoed* en in een wit zomerkleed. Het is een foto van de actrice Elisabeth Teissier du Cros die de rol van *Rolande*

⁸² Hetzelfde zetsel gebruiken beperkt reeds kosten. Tot vandaag verschijnen goedkope pockets met de naam Prisma.

⁸³ Alle informatie over de Marnixpockets komt uit Absillis, Kevin. *Een kleine uitgeverij van stand. Fondslust A. Manteau / Les Editions Lumière 1956-1970*. Antwerpen: L.P. Boon-documentatiecentrum / Demian, 2007, p. 48-50.

⁸⁴ De uitgave van *Rolande met de bles* kostte in 1971 125 fr.

⁸⁵ Advertentie, [s.d.].

⁸⁶ Hiervan getuigen grote artikels in kranten, bv. *Het Laatste Nieuws* 8.7.1971, *Nieuwe Gazet* 3.9.1971.

⁸⁷ Persmededeling, d.d. 2 augustus 1971.

⁸⁸ *Nieuwe Gazet* 3.9.1971

⁸⁹ Folder, "Rolande met de bles", [s.d.]. AMVC-Letterenhuis T176/D 107585. De première werd ingericht door de Minister van Nederlandse Cultuur Prof. Dr. F. Van Mechelen, het Kunst- en Cultuurverbond, de Vereniging voor Artistieke en Culturele Verspreiding en het Bestuur van de Vlaamse Journalistenclub.

in de film vertolkt. Het beeld zelf komt uit de filmscène waarin Rolande aankomt op Horlebecq naar aanleiding van het verlovingsfeest van Emilie en Renier. Hier draagt zij dezelfde kleding, hoed en juweel.⁹⁰

Cineast Roland Verhavert had naar eigen zeggen een subsidiebudget van 6 miljoen Bfr. om zijn film te maken. Dit –bescheiden- bedrag⁹¹ bracht hem ertoe een lange zoektocht te ondernemen naar een geschikte actrice om de rol van Rolande op zich te nemen. Hij zocht iemand die qua uitstraling, acteerprestaties en budget binnen de film paste. Roland heeft in de Parisienne Elisabeth Teissier du Cros zijn Rolande gevonden. Dit fotomodel acteerde reeds in een achttal films. De rol van Renier Joskin de Lamarache werd toegewezen aan Jan Declair, Clarence werd gespeeld door Raoul de Manes, Hardwin van Bierk werd vertolkt door Robert Marcel, Dora Van der Groen speelde Vrouw Coleta en de rol van Emilie⁹² werd gespeeld door Hilde Uytterlinden. Andere acteurs waren: Rudi van Vlaenderen als Ferguson, Ivan Cornette als Ogier, Luc Philips als Moorjan, Veerle Wyffels als Simone en Veronique Steeno als Raf.⁹³

Verhavert noemt zijn film een schets, een kroniek.⁹⁴ Hij wil geen boodschap meegeven in de film, maar toch wil hij iets losmaken.⁹⁵ Roland Verhavert zegt:

Ik denk dat het de taak is van een regisseur een aantal problemen, gevoelens en ideeën op te rakelen en daarin een persoonlijkheid te leggen. Wie goed toekijkt en zijn grijze materie laat werken, voelt dan het standpunt heel duidelijk. Ik bedoel: het is geen standpunt dat wordt opgedrongen aan de toeschouwer.⁹⁶

Verhavert wenst de toeschouwer niets op te dringen, maar tegelijk is hij heel duidelijk over zijn standpunt. Hij wil de botsing tussen de negentiende en de twintigste eeuw, geconcentreerd in het gevoelsleven van Renier Joskin de Lamarache, weergeven. Teirlinck als schrijver vindt hij boeiend omdat "hij de mens zocht in wat hem enig en uniek maakt, zijn droom, zijn passie en zijn ondergang"⁹⁷.

Verhavert wil het gevoelsconflict volgen met respect voor de historiciteit van de roman. De opnamen vonden plaats in de kastelen van Perk, Gaasbeek en Bonlez.⁹⁸ Het Chinees paviljoen⁹⁹ werd omgevormd tot La Grande Maison, de Muntshouwburch en een woning op

⁹⁰ Een foto hiervan is te zien in het artikel van Hubert Podevijn "Verhavert verfilmt 'Rolande met de bles'", in: *Open deur*, jrg. 4, nr. 2, 1972, p. 4-9. Ook in de *Nieuwe Gazet* (d.d. 3 september 1971) staat een foto met Rolande in deze outfit, tesamen met Renier en Emilie.

⁹¹ Verhavert noemt een bedrag van 10 miljoen Belgische franken een bescheiden budget. In *Open deur* wordt in een overzicht van de toegekende subsidies van 1965 tot en met 1970 vermeld dat *Rolande met de bles* een budget van 6 miljoen Belgische frank toegewezen kreeg. Het was de eerste maal dat dit bedrag werd toegekend. Het tot dan toe hoogste bedrag was 4 miljoen Belgische frank voor Fons Rademakers en zijn verfilming van *De teleurgang van de Waterhoek* van Stijn Streuvels in 1969.

⁹² Het valt op dat in alle artikels over de film Emilie niet langer zo gespeld wordt, maar wel als Emily.

⁹³ Ocula wordt in de persmededeling van 1971 niet vermeld, net zo min als Madame Rocoir, hoewel beiden toch prominent aanwezig zijn in de roman.

⁹⁴ Lauryssens, S. "'Rolande met de bles' dringt geen standpunt op." In: *De Nieuwe Gazet*, 3 september 1971.

⁹⁵ Persmededeling, d.d. 2 augustus 1971.

⁹⁶ Verhavert, geciteerd in Lauryssens, S. "'Rolande met de bles' dringt geen standpunt op." In: *De Nieuwe Gazet*, 3 september 1971.

⁹⁷ Podevijn, H. "Verhavert verfilmt 'Rolande met de bles'". In: *Open deur*, jrg. 4, nr. 2, 1972, p. 5.

⁹⁸ Id., p. 7.

⁹⁹ Van Praetlaan, Laken/Brussel.

de Palmerstonlaan fungeerden als decor voor de Académie de Beauté. Het grootste deel van de buitenopnamen gebeurden in de Brabantse heuvels.¹⁰⁰

Deze film duurt 2 uur 7 minuten en Verhavert is "bij de familie Lamarache binnengedrongen langs het element om, dat hem persoonlijk het sterkst aanspreekt: de sfeer"¹⁰¹. De proloog van de film is ontleend aan het '14-'18 filmarchief en de literaire romantekst is in bepaalde dialoogpassages behouden. Het taalgebruik is in deze film apart aangepakt. De dialogen zijn in het Nederlands, maar wanneer de Parisienne in Brussel aankomt, wordt er Frans gesproken. In 1921 spraken Vlaanderens burgerijkringen nog allemaal Frans en net zoals het voor Teirlinck logischer zou kunnen geleken hebben om het boek in het Frans te schrijven, zoekt ook Verhavert een evenwicht tussen beide talen. Bijzonder daarbij is dat een personage betrokken bij de Franse filmfragmenten op zijn manier de inhoud van het gesprek voor anderen vertaalt, "een procédé", zo zegt Guido Van Liefferinge van *Het Laatste Nieuws*, "dat in die tijd fel in trek was."¹⁰² Het gevolg is dat de film een tweetalige Vlaamse film geworden is en dat de bijzondere verhouding Frans-Nederlands ook hier doorwerkt.

Literair werk

Rolande met de bles is nog een laatste maal uitgegeven in 1988 door het Davidsfonds, in de verzameling *Literair werk*. De tekst is overgenomen uit de drukken van Manteau¹⁰³: aanhalingstekens zijn hetzelfde geplaatst, dateringen op dezelfde manier genoteerd. Het lijkt erop dat deze zevende druk een nieuwe uitgave is die niets nieuws aanbrengt.

Het Davidsfonds bracht drie romans samen: *Maria Speermalie*, *Rolande met de bles* en *Monoloog bij nacht*. De uitgave heeft een inleiding van Jaak van Schoor. Deze inleiding, "Herman Teirlinck of het gevecht met de rede", wil een overzicht geven van Teirlincks leven en literair-culturele betekenis met aandacht voor publicaties, schrijvers en contacten die hem beïnvloed hebben.

In de inleiding geeft Van Schoor alle ruimte aan een beschrijving en interpretatie van *Rolande*, andere werken komen korter aan bod en over *Monoloog bij nacht* schrijft hij zelfs niets. Deze uitgave heeft geen verantwoording, al geven de inleiding en het achterplat samen een idee van wat de basis heeft gevormd voor de beperkte selectie die je erin terugvindt. *Maria Speermalie* en *Rolande met de bles* behoren tot Teirlincks vitalistische periode, zijn beide verfilmd en "vorm[en] een mooi geheel", zo zegt Van Schoor.¹⁰⁴ Hij verklaart zich nader:

het gaat telkens om het verhaal van een vrouw die zowel in het boze als in het goede het lot bepaalt van haar hele omgeving, soms buiten haar wil om.¹⁰⁵

De korte tekst *Monoloog bij nacht*, zo lezen we op de achterzijde "brengt een terugblik op Teirlincks verleden en een samenvatting van zijn ideeën." Deze tekst is relevant, omdat

¹⁰⁰ Id., p. 7.

¹⁰¹ "Verhavert volkomen zichzelf: Rolande met de bles." In: *Gazet van Antwerpen*, 3 maart 1972.

¹⁰² Van Liefferinge, Guido. "Roland vond zijn Rolande met de bles. Nieuwe Vlaamse filmproductie naar Herman Teirlinck." In: *Het Laatste Nieuws*, 8 juli 1971.

¹⁰³ Zie ook "colofon": copyright berust bij Uitgeversmaatschappij A. Manteau N.V.

¹⁰⁴ Van Schoor, J. "Herman Teirlinck of het gevecht met de rede". In: *Literair werk*. Leuven: Davidsfonds, 1988, p. 21.

¹⁰⁵ Id.

Teirlinck probeert te verklaren hoe zijn creativiteit en verbeelding werken. Heel toepasbaar op *Rolande met de bles* is volgend fragment:

Ook de stad (waar ik nadien voorgoed ben geland), de intellectualiteit van de stad is mij als een te-veel, als een niet essentiële aanwas bijgebleven. Ik heb in de stad aldoor de natuur gezocht. Alleen wat ik ervan mocht ontdekken heb ik mij toegeëigend. Op het overige ben ik blijven uitstaren, met een blik zo koud dat men hem dood kon wanen.¹⁰⁶

Onmiddellijk daaropvolgend schrijft hij: "Ik geloof in het leven, in wat ik ben, in wat ik in mijn voorvaderen was en voor de oneindigheid der geslachten zal blijven."¹⁰⁷ Een echo uit *Rolande*, zo lijkt het wel. Het boek biedt de lezer de kans onmiddellijk na het lezen van de fictie, zijn ervaringen te toetsen aan de opvattingen van de schrijver. Teirlinck doet een boekje open over zichzelf en de lezer ontdekt waar hij de basis voor zijn romans kon vinden. Het slot van deze tekst vormt voor mij een mooi slot voor dit hoofdstuk. Ik lees er de ideële tegenhanger van *Rolande* in:

Broeder, leg af die schaamte, aanvaard uw onvolmaaktheid. Al wat, over de gehele wereld, is en leeft, zou het beter kunnen zijn en doen. Verzoen u met de oneindigheid der verschillen. Geef toe dat het is, omdat het is. Wijs af de droom, die van u een held mocht maken. Mijd de bloedige handen van de held, en schouder u bij alle wezens offervvaardig aan. Het geluk kan immers nooit dan een daad van liefde zijn. En sterven doet men alleen.¹⁰⁸

¹⁰⁶ In: *Literair werk*. Leuven: Davidsfonds, 1988, p. 503.

¹⁰⁷ Id.

¹⁰⁸ Id., p. 510.

Bibliografie

- Absillis, Kevin. *Een kleine uitgeverij van stand. Fondsljst A. Manteau/Les Editions Lumière 1956-1970*. Antwerpen: L.P. Boon-documentatiecentrum/Demian, 2007, p. 48-50.
- Caremans, Clement [e.a.]. *Herman Teirlinck, breviarium: beknopt alfabetisch verklarend woordenboek over het leven en werken van Herman Teirlinck*. Antwerpen: AMVC, 1997
- De Bens, E. *De Belgische dagbladpers onder Duitse censuur (1940-1944)*. Antwerpen / Utrecht: Uitgeverij de Nederlandsche Boekhandel, 1973.
- De Ridder, André. "Herman Teirlinck". In: *Onze Schrijvers, II*. Baarn: Hollandia-drukkerij, 1909.
- Lampo, Hubert. "Rolande met de bles: Herman Teirlinck's nieuwste roman." In: *De Faun*, jrg. 2, nr. 4, maart 1946, p. 70-73.
- Lauryssens, S. "'Rolande met de bles' dringt geen standpunt op." In: *De Nieuwe Gazet*, 3 september 1971.
- Open deur*, jrg. 3, nr. 2, 1971, p. 13.
- Pée, Willem. "Aantekeningen bij *Rolande met de bles*" in: *Verzameld Werk, Deel 6*, Brussel: Manteau, 1960.
- Pée, Willem. "Herman Teirlinck. Sint-Jans-Molenbeek 24-2-1879, Beersel 4-2-1967. Herinneringen van een intieme vriend." In: *Het Pennoen*, jrg. 17, nr. 10, juni 1967.
- Podevijn, H. "Verhavert verfilmt 'Rolande met de bles'". In: *Open deur*, jrg. 4, nr. 2, 1972, p. 5.
- Teirlinck, Herman. *Verzameld Werk, Deel 1*. Brussel: Manteau 1960.
- Van de Woestijne, Karel. *Verzameld Werk*. Brussel-Bussum: Manteau-Van Dishoeck, 1948-1950.
- Van Lente, Dick. "Drukpersen, papiermachines en lezerspubliek." In: *dbnl-online*, 2004.
- Van Liefveringe, Guido. "Roland vond zijn Rolande met de bles. Nieuwe Vlaamse filmproductie naar Herman Teirlinck." In: *Het Laatste Nieuws*, 8 juli 1971.
- Van Schoor, J. "Herman Teirlinck of het gevecht met de rede". In: *Literair werk*. Leuven: Davidsfonds, 1988.
- "Verhavert volkomen zichzelf: Rolande met de bles." In: *Gazet van Antwerpen*, 3 maart 1972.
- Vermeulen, August. *Verzameld Werk*. Brussel: Manteau, 1951-1955.